

УДК 311.312

Огреба С.В., аспірант кафедри

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СТАТИСТИЧНОЇ ОЦІНКИ МАСШТАБІВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті досліджується методичні аспекти аналізу розмірів тіньової економіки, специфіка їх застосування в умовах трансформаційних змін в економіці України, а також напрями удосконалення методичного забезпечення.

The basic methods of shadow economy's analysis and using them in conditions of transformation changes of Ukrainian economy has been studied in this article, also priority ways of their improvement has been explored.

Поширення в Україні такого соціально-економічного явища, як тіньова економіка, являє собою суттєву перешкоду забезпеченню сталого розвитку економіки. Значною проблемою є те, що переважну більшість операцій, які можна віднести до тіньових, можна здійснити в легальному нормативно-правовому полі, а доведення факту здійснення тіньової діяльності потребує значних зусиль органів державної влади. Неврахування розмірів тіньового сектору призводить до значних викривлень в оцінці основних макроекономічних показників і факторів, що їх визначають. Це у свою чергу призведе до неефективності планування та реалізації економічної політики. Тому проблеми методичного забезпечення оцінки масштабів тіньової економіки з метою розроблення дієвої системи заходів щодо зменшення її обсягів набувають особливої актуальності в сучасних умовах економічної діяльності.

Дослідженню проблем оцінки обсягів тіньової економіки присвячені роботи провідних вітчизняних науковців – Базилевича В.Д., Варналія З., Ковальчука Т., Мазур І., Мандибури В., Моторина Р., Пасхавера О., Турчинова О. Значний внесок у дослідження тіньової економіки та методів її оцінювання

належить таким відомим зарубіжним ученим, як Арваї Я., Блейдса Д., Бокун Н., Дадалко В., Дрекслера Л, Латова Ю.

Досліджуючи проблему статистичного оцінювання тіньової економіки, вчені пропонують нові методики, статистичні оцінки, аналітичні висновки. Але, незважаючи на активне вивчення науковцями цієї проблеми, не існує загальноприйнятого підходу до статистичної оцінки тіньової економіки, Недостатній ступінь розробки теоретико-методологічних підходів до проблеми оцінювання тіньової економіки свідчить про необхідність подальшого дослідження даної проблеми.

Метою статті є дослідження основних методичних підходів до статистичного оцінювання обсягів тіньової економіки України та визначення напрямів удосконалення існуючих методик.

Сучасні методи оцінки тіньової економіки можна умовно об'єднати у дві великі групи: методи мікрорівня і методи макрорівня (рис. 1).

До методів мікрорівня належать:

- 1) опитування населення, експертів та вибіркові обстеження суб'єктів економічної діяльності. При проведенні опитувань припускається, що частина респондентів є активними чи пасивними учасниками тіньової діяльності. На основі отриманих даних робиться оцінка тіньової складової сектора або регіону країни;
- 2) аналіз податкових перевірок і даних правоохоронних органів. За допомогою цього методу з усіх перевірених платників податків виявляється кількість порушників, що приховують частину отриманих доходів. Припускаючи, що вибірка є репрезентативною стосовно всіх платників податків, розраховується загальний неврахований дохід по країні в цілому;
- 3) спеціальні методи економіко-правового аналізу. З цих методів можна виділити три види:
  - а) метод бухгалтерського аналізу;
  - б) метод документального аналізу;

Рис. 1. Методи оцінки масштабів тіньової економіки

в) метод економічного аналізу [6, с.23].

Метод бухгалтерського аналізу передбачає дослідження бухгалтерського обліку для виявлення облікових невідповідностей та відхилень.

Метод документального аналізу – це дослідження бухгалтерських документів на наявність невідповідностей у зовнішньому оформленні та змісті облікових документів.

Метод економічного аналізу дозволяє виявити причини відхилення від нормальної економічної діяльності. Існують наступні методи визначення невідповідностей економічних показників, які використовуються для виявлення економічних злочинів:

- метод співставлень;
- метод спеціальних розрахункових показників;
- метод стереотипів;

Метод співставлень включає в себе відбір показників, які характеризують економічну діяльність підприємства та виявлення протиріч в ході аналізу даних за декілька звітних періодів. Протиріччя можуть бути знайдені у зміні наступних пар показників: обсяг прибутку та випуск продукції; споживання сировини та випуск продукції. Даний метод є ефективним для виявлення прихованих доходів та відмивання грошей.[6, с.35]

При використанні методу спеціальних розрахункових показників визначається розрахунковий показник, який змінюється при скоєнні економічного злочину. Наявність розриву між фактичним та еталонним значенням цього спеціального показника буде свідчити про проведення тіншових операцій на підприємстві.

Метод стереотипів передбачає пошук незвичайних залежностей між економічними показниками, які відображають наявність тіншової діяльності на підприємстві та достатньо рідко зустрічаються у звичайних умовах економічної активності. Виділяють п'ять різновидів цього методу: метод «червоних прапорців», метод аналізу чистої вартості, метод розрахунку касового дефіциту.

Метод «червоних прапорців» передбачає дослідження ознак, які сигналізують про можливі порушення та зловживання. Наприклад, ознаками

такого злочину, як кайтинг (виписка чеків проти неінкасованих сум), є: постійна виписка чеків на одну й ту ж саму особу або компанію; виписка чеків на одне й те ж саме ім'я на рахунки в інших банках. [6, с.30]

Метод аналізу чистої вартості базується на тому, що збільшення добробуту платника податків за певний період часу може здійснюватися лише за рахунок доходів, які підлягають та не підлягають оподаткуванню. Якщо при підрахунку було встановлено, що приріст власності та збільшення обсягів особистого споживання перевищує доходи, з яких сплачені податки, то це покращення матеріального добробуту має незаконний характер.

Основою методу розрахунку касового дефіциту є порівняння витрат, профінансованих готівкою, та обсягів коштів у касі підприємства за певний період часу. Перевищення першого показника над другим є підставою для проведення більш ґрунтової перевірки підприємства на наявність економічних правопорушень.

Перевагою цих методів є те, що вони дають можливість уникнути ускладнень з агрегованими показниками, а недоліками є складність, трудомісткість і значна вартість збирання інформації, пов'язаної з дослідженням тіньової економіки.

До методів макрорівневої оцінки належать:

1) метод аналізу розбіжностей даних офіційної статистики. Існує дві модифікації цього методу:

а) у найбільш часто використовуваному варіанті методу розбіжностей аналізується різниця між валовим внутрішнім продуктом, розрахованим як сукупний дохід від виробничої діяльності, і загальними видатками на купівлю товарів і послуг. Перевищення другого показника над першим буде свідчити про наявність неврахованих доходів, які були отримані в ході тіньової діяльності [9, с.503];

б) в іншому варіанті методу розбіжностей зіставляються сукупний дохід за даними офіційної статистики і сукупний дохід, отриманий шляхом опитування експертів. Аналіз розрахунків за допомогою цього методу,

заснованих на даних офіційної статистики, не може дати об'єктивних результатів, оскільки ці дані занижуються через приховування підприємствами реальних обсягів господарської діяльності та наявності значного неформального сектору. Тому отримані дані можливо інтерпретувати як нижню межу тіньової економіки.

2) метод оцінки неврахованої вартості. Для оцінки тіньової економіки проводиться перевірка на достовірність офіційних рахунків створення і використання ВВП, виявляються протиріччя, простежується зміна вартісних показників у процесі створення доданої вартості з урахуванням зміни обсягів продукції, яка випускається в натуральному виразі. Дані уточнюються шляхом вибіркового перевірок і спостережень. Цей метод вимагає значних витрат часу, знання національної статистичної системи, проведення значного обсягу спостережень і опитувань [7, с. 115].

3) монетарні методи, які застосовуються при аналізі процесів, пов'язаних з попитом на гроші, оборотністю і формою використання грошових коштів. Ці методи базуються на врахуванні особливостей обертання грошової маси при обслуговуванні офіційної і тіньової економік. Найчастіше тіньову економіку досліджують за допомогою методів, які ґрунтуються на вивченні попиту на готівкові гроші. При цьому припускається, що при здійсненні тіньової діяльності використовуються більшою мірою готівкові кошти. Отже, при зростанні попиту на них у розрахунковому періоді порівняно з базисним, за який приймають період часу, у якому обсяги тіньової економіки були значно меншими і їх можна прирівняти до 0, буде слугувати індикатором підвищення рівня тіньової економіки. Існує чотири основних варіанти цього методу:

а) метод Гутманна, який ґрунтується на дослідженні співвідношення готівкових грошей і вкладів.

б) метод Файге, який відрізняється від методу Гутманна припущенням, що швидкість обігу грошей у тіньовому секторі більша на 10%, ніж у офіційному.

в) особливість першої модифікації методу Гутманна полягає у тому, що у співвідношенні використовується не обсяги готівкових коштів, а загальна грошова маса (готівка, депозити до запитання, строкові депозити).

г) друга модифікація методу Гутманна пов'язана з припущенням, що обсяги тіньової економіки відображає динаміка співвідношення строкових депозитів, депозитів до запитання та загальної грошової маси.[1, с.40]

При використанні цих методів необхідно враховувати, що вони дають значну похибку, оскільки припущення про відсутність тіньових процесів протягом певного періоду часу є некоректним. Також зміни співвідношення готівкових грошей і вкладів відбуваються не тільки під впливом поширення тіньових явищ. На це співвідношення діють й такі чинники, як рівень податкового навантаження, інфляційні процеси, співвідношення попиту і пропозиції на товари, які реалізуються у роздрібній торгівлі, тощо [9, с.50].

4) економетричні методи базуються на припущенні, що підпільна діяльність є наслідком високих ставок податків і готівкові кошти використовують в основному в тіньових операціях. Ця група методів, як правило, застосовується для оцінки тіньової економіки промислово розвинених країн; [2, с.50]

5) структурні методи засновані на використанні інформації про розміри тіньового сектору в різних сферах економічної діяльності.

а) в експертному методі на основі існуючої інформації експертним шляхом визначаються розміри тіньової економіки в кожній галузі виробництва товарів і послуг. Оцінка розмірів усієї тіньової економіки країни здійснюється шляхом зважування розмірів тіньової економіки в окремих секторах з частками цих секторів у ВВП. Даний підхід дає можливість порівнювати рівні тінізації різних галузей економіки.

б) метод домінування ґрунтується на припущенні, що внесок деяких галузей в тіньову економіку значно вищий, ніж інших галузей. Виходячи з цього, оцінюються масштаби тіньової економічної діяльності тільки в межах цих галузей. Частка всіх інших секторів приймається як додаток до домінуючих в тіньовому аспекті галузей у вигляді співвідношення до них.

в) метод зіставлення галузей ґрунтується на припущенні, що рівні тінізації окремих галузей пропорційні рівню тінізації всієї економіки і співвідношення галузевих рівнів тінізації змінюється незначно. Для отримання оцінки тіньової економіки проводяться детальні дослідження в одній із галузей, а також визначаються співвідношення в рівнях тінізації інших галузей економіки по відношенню до тієї, де проводяться дослідження. Дані методи практично завжди включають опитування і дослідження суб'єктів економічної діяльності. Достовірність зроблених за їх допомогою оцінок залежить від кваліфікації експертів, що залучаються до їх проведення, і якості одержаної інформації. Їх недоліки схожі на недоліки соціологічних методів [9, с. 513].

б) До спеціальних методів оцінки обсягів тіньової економіки належать метод оцінки за показником зайнятості та метод стійких взаємозв'язків.

а) метод оцінки за показником зайнятості заснований на припущенні, що зниження офіційного рівня зайнятості викликає переміщення робочої сили з офіційного сектора у тіньовий. Для оцінки розмірів тіньової економіки щодо валового внутрішнього продукту на основі даних про зайнятість в тіньовому секторі необхідно визначити продуктивність праці в цьому секторі, що досягається за допомогою опитувань і обстежень.

б) метод стійких взаємозв'язків передбачає визначення обсягів тіньової економіки як різниці між реальним (з урахуванням тіньової економіки) і офіційним ВВП. При цьому реальний валовий внутрішній продукт розраховується через показник питомого енергоспоживання. Такий підхід є особливо прийнятним для країн з перехідною економікою, зокрема України [3, с.10].

Здійснено оцінювання ступеню поширення тіньових процесів в економіці України використовуючи монетарні методи (рис.2). Таким чином, з 1994 р. почався процес активного поширення тіньових явищ, який досяг свого максимуму у період 1997-2001 рр., після якого після запровадження урядом України відповідних заходів спостерігалася тенденція до зменшення обсягів тіньової економіки. Але вже у 2008 - 2010 рр. рівень тінізації економіки

України збільшився, що може бути пов'язане з проявами кризових явищ у фінансовій системі.

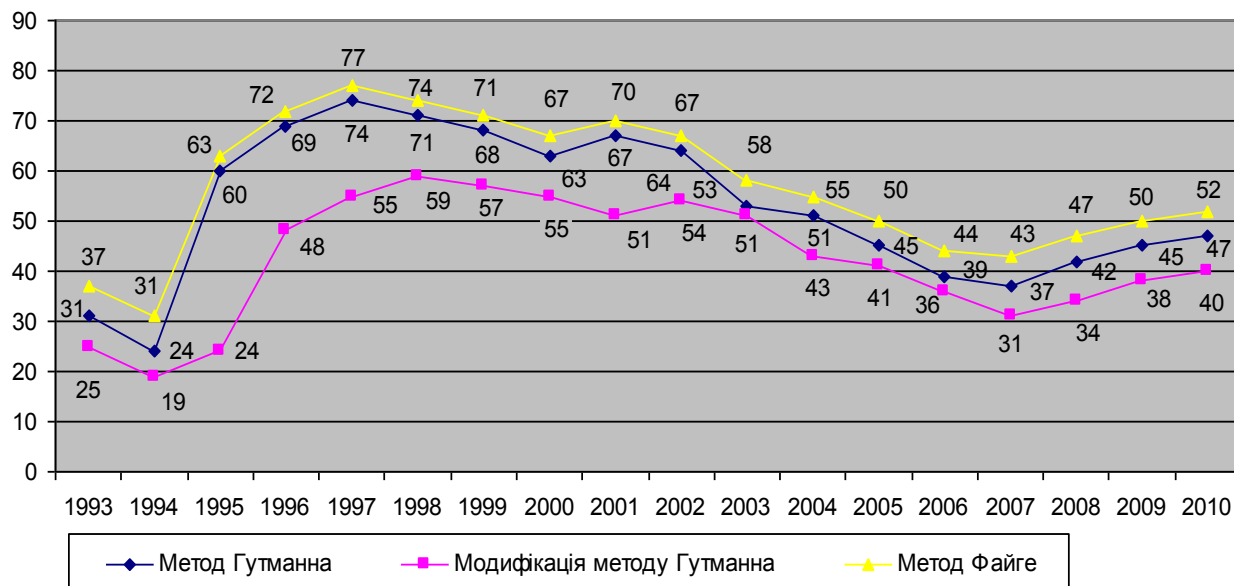

Рис. 2. Розмір тіньової економіки України у 1993-2008 рр., обчислені за монетарними методами, %

Необхідність подолання такого явища, як тіньова економіка призвело до створення різноманітних методів кількісної оцінки цього явища. Усю сукупність методів можна умовно поділити на дві групи: методи мікрорівня та методи макрорівня. До методів мікрорівня відносять опитування населення, експертів та вибіркові обстеження суб'єктів економічної діяльності, аналіз податкових перевірок і даних правоохоронних органів, спеціальні методи економіко-правового аналізу. Методи макрорівня – це метод розбіжностей, метод оцінки неврахованої вартості, монетарні методи, економетричні методи, структурні методи, спеціальні методи. Усі ці методи мають свої переваги та недоліки. Але, незважаючи на явний прогрес у розробці методологічного забезпечення оцінки масштабів тіньової економічної діяльності, ще не можна вести мову про високий рівень достовірності і надійності показників, що характеризують розміри цього сектору. Проблема, на нашу думку, полягає не в

самих методах розрахунку показників тінізації економіки, а у відсутності єдиного системного підходу у визначення форм прояву тіньової економіки та показників, що її характеризують.

Література

1. Базилевич В.Д., Мазур І.І. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки // Економіка України. – 2004. - №8. – с.36-44.
2. Бородюк В., Турчинов О., Приходько Т. Методи розрахунків обсягів тіньової економіки // Економіка України. – 1997. - №5. – с.41-53.
3. Василенко Ю.В. Дещо про тіньову економіку України – Київ – 2008. – 180 с.
4. Варналій З.С. Мазур І.І. Тіньова економіка: навчально-методичний комплекс. – К. – 2004. – 23с.
5. Ковальчук Т. Детнізація економіки – фактор фінансової безпеки України // Банківська справа. – 2001. - №2. – с.3-11.
6. Латов Ю.В., Ковалев С.Н, Теневая экономика: Учебное пособие. – М.: 2006. – 336 с.
7. Мазур І. Детнізація економіки України: теорія та практика – Київ – 2006. – 239 с.
8. Мандибура В.О. «Тіньова» економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. – К. – 2003. – 135 с.
9. Предборський В.А. Детнізація економіки – Київ – 2005. – 614 с.
10. Соціально-економічне становище України за 2008 рік. - Повідомлення Державного комітету статистики України.
11. Соціально-економічне становище України за 2009 рік. - Повідомлення Державного комітету статистики України.
12. Blades D. The hidden economy and national accounts // OECD – Paris, 1982. - P. 28-44.